

SATRICVM

Jaargang 9, nummer 2

Oktober 2002

NIEUWSBRIEF VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM EN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

Zittende vrouwelijke figuur met kind op troon, terracotta

In dit nummer

- Kinderen in het vijfde-eeuwse Satricum 3
Marijke Gnade
- Etruskische kinderen en hun speelgoed 8
Annemarieke Willemsen
- Selectienummers uit Satricum: SL-nr 11 11
Anita Jansen
- Column. Kinderen 12
Dé Steures
- Feestelijke Satricumdag 2002 13
Marlies Kleiterp
- Nieuws van de Stichting 14
Barbara Heldring

Colofon

De NIEUWSBRIEF SATRICUM is een uitgave van de Vereniging Vrienden van Satricum en verschijnt minstens tweemaal per jaar. De Nieuwsbrief bericht over het opgravingsproject in Satricum, over de Vereniging Vrienden van Satricum en de activiteiten van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.
ISSN: 0920-9912

Redactie

Marlies Kleiterp, Selkit Verberk
Met dank aan Marijke Gnade

Opmaak

Femke IJsinga-van Boxsel, Rotterdam

Redactieadres

Selkit Verberk
Noordzijde 207
1064 MD Amsterdam
tel. 020 613 37 21

De Vereniging Vrienden van Satricum stelt zich ten doel mensen met interesse voor het opgravingsproject Satricum nader tot elkaar te brengen. Ook wil de vereniging het project onder de aandacht brengen van een breed publiek. De lidmaatschapkosten bedragen € 16 per jaar. Wanneer u zich opgeeft als lid krijgt u de Nieuwsbrief Satricum toegestuurd en ontvangt u een uitnodiging voor de jaarlijkse Satricumdag. Ook wordt u uitgenodigd voor andere activiteiten die de vereniging voor haar leden organiseert. Nieuwe leden ontvangen als welkomstgeschenk een replica van een antefix uit Satricum.

Bestuur

<i>Voorzitter</i>	drs. M. Kleiterp tel. 070 354 72 28
<i>Secretaris</i>	drs. Y. Scheper
<i>Penningmeester</i>	drs. A. Jansen
<i>Bestuursleden</i>	dr. M. Gnade drs. A. Reijling drs. S. Verberk drs. E. Vesseur

Secretariaat

Vereniging Vrienden van Satricum
Yvonne Scheper
Apollolaan 79 II
1077 AK Amsterdam
tel.: 020 664 64 54

REDACTIONEEL

KINDEREN IN HET ANTIKE SATRICUM

'Kinderen in de Oudheid' was de aansprekende titel van de tentoonstelling die afgelopen winter te bezichtigen was in het Allard Pierson Museum in Amsterdam. Deze tentoonstelling vormde de aanleiding om eens te kijken wat het archeologisch onderzoek in het antieke Satricum tot nu toe aan gegevens over kinderen heeft opgeleverd. De lange en onafgebroken bestaansgeschiedenis van de stad vanaf de 9de eeuw v. Chr. tot in de 3de-2de eeuw lijkt een zekere belofte in te houden, evenals het feit dat er in Satricum al gedurende 25 jaar archeologisch onderzoek plaats vindt.

Het antieke Satricum biedt twee contexten die enige informatie verschaffen over kinderen en hun plaats in de Satricaanse samenleving. Enerzijds zijn er de overblijfselen van kinderen in de vorm van skeletresten die in graven zijn aangetroffen, anderzijds zijn er specifieke voorwerpen die met kinderen geassocieerd kunnen worden zoals grafgiften en votiefgeschenken.

In haar artikel 'Kinderen in het 5de-eeuwse Satricum' schetst Marijke Gnade een beeld van de unieke vondsten van kinderskeletten in de zogenaamde zuidwest necropool van Satricum. Het SL-nummer van de hand van Anita Jansen is ditmaal toegekend aan een terracotta 'wikkelkind', afkomstig uit het Hellenistische votiefdepot. Dé Steures heeft zoals gebruikelijk de column verzorgd.

Gastauteur Annemarieke Willemsen tot slot geeft een overzicht van wat er in de literatuur en in de musea bekend is over 'Etruskische kinderen en hun speelgoed'.

En behalve dat: een verslag van de Satricumdag 2002, nieuws van de Stichting en dat wat u overigens allemaal gewend bent aan te treffen in de nieuwsbrief.

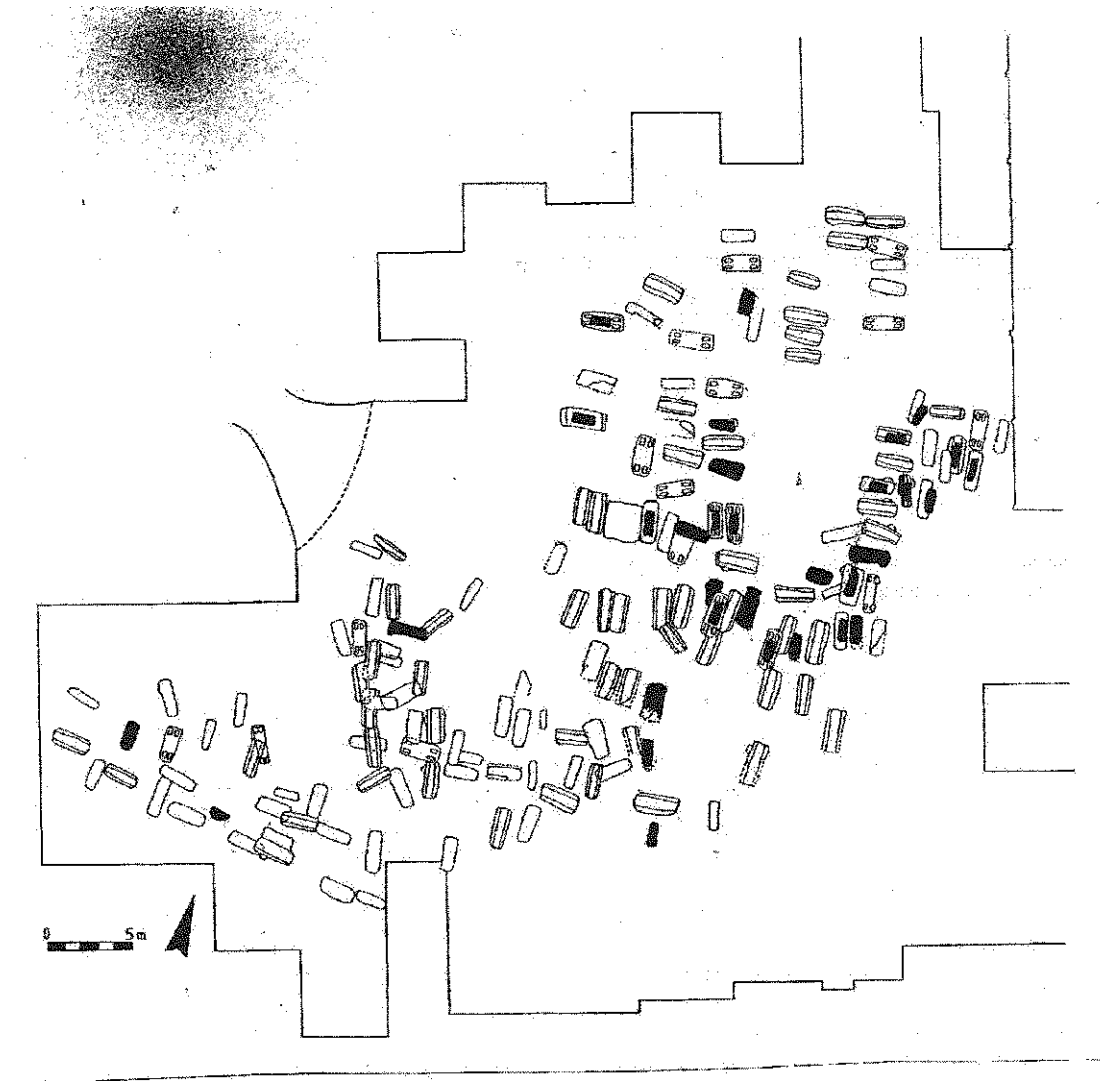
Selkit Verberk en Marlies Kleiterp <

KINDEREN IN HET 5DE-EEUWSE SATRICUM

In de studies die in de afgelopen 25 jaar over het antieke Satricum zijn verschenen, wordt over het algemeen weinig aandacht besteed aan kinderen en de positie die zij in de Satricaanse samenleving innamen. Een belangrijke reden hiervoor is de bijna volledige afwezigheid van gegevens over kinderen in het archeologische bestand. Uit de IJzertijd bijvoorbeeld (9de tot 7de eeuw v. Chr.), wanneer er in Satricum nog in hutten wordt gewoond en de nederzetting een aanzienlijke omvang kent, is slechts

een viertal kindergraven bekend. Uit de 6de eeuw kennen wij helemaal geen kindergraven.

Een voor de hand liggende reden voor deze lacune kan natuurlijk de slechte conservering van de fragiele kinderskeletten zijn. Daarnaast moet echter ook rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat kinderen in de Latijnse samenlevingen nog niet als een volwaardig lid van de samenleving werden beschouwd. Hierdoor hadden zij nog geen recht op begraving in

Afb. 1 Kindergraven in de Zuidwest necropool (in zwart aangegeven)

het gemeenschappelijke grafveld en de daarmee samenhangende rituelen. Uit archeologisch onderzoek dat is uitgevoerd in andere nederzettingen in Latium, is bijvoorbeeld gebleken dat pasgeborenen en zeer kleine kinderen meestal in de nederzetting zelf werden begraven, in de directe omgeving van een hut of onder de vloer of drempel van de hut. In het naburige Lavinium is de verhouding tussen kindergraven en hutten zelfs bijna 1:1. Daarentegen zijn kinderen nagenoeg afwezig in de aangewezen grafvelden die bij de nederzettingen horen. Van de meer dan 600 onderzochte IJertijd graven in het grootst bekende grafveld van het antieke Latium, Osteria dell'Osa, is slechts minder dan 10% toe te schrijven aan kinderen onder de 5 jaar. Dat terwijl de kindersterfte erg hoog moet zijn geweest. De IJertijd begraafplaats van Satricum zelf heeft voorzover bekend helemaal geen kindergraven opgeleverd.

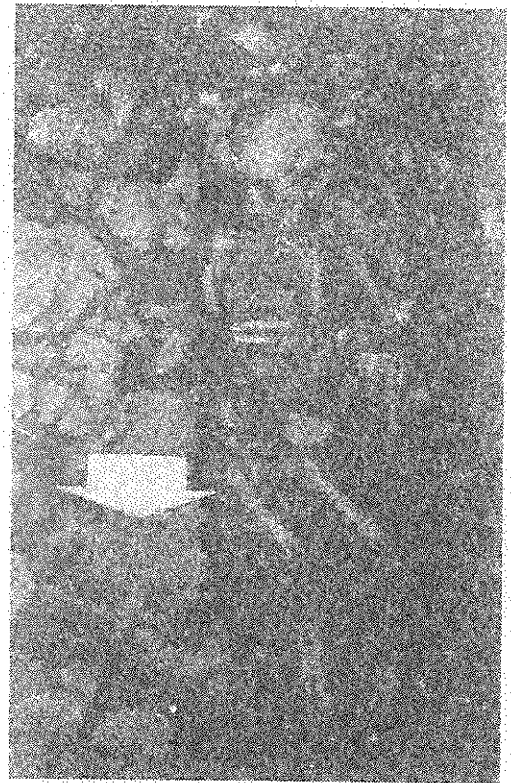
Het aldus geschetste beeld van de Latiale IJertijd krijgt een opmerkelijk vervolg in de hierop volgende periode (6de eeuw v. Chr.) wanneer in Latium en de rest van Centraal-Italië de nederzettingen uitgroeien tot stedelijke samenlevingen met permanente huisstructuren. In deze periode van urbanistische expansie gebeurt er in Latium iets heel vreemds. Daar waar voorheen grote grafvelden met rijke graven het Latiale beeld domineerden, wordt deze periode juist gekenmerkt door een opmerkelijke afwezigheid van grafvelden. Om redenen die nog niet geheel duidelijk zijn wordt er vanaf dit moment anders met de doden in Latium omgegaan. Ook het gebruik om geschenken aan de doden mee te geven houdt plotsklaps op.

Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de meestal rijke geschenken nu in de heiligdommen worden gewijd zodat zij op een of andere manier de gemeenschap nog ten goede kunnen komen in tijden van nood. De afwezigheid van grafgraven neemt ons echter de mogelijkheid van herkenning en datering van de graven, wanneer zij al worden ontdekt. Het mag

duidelijk zijn dat kindergraven uit deze periode helemaal onbekend zijn.

SATRICUM ALS UITZONDERING OP DE LATIJNSE REGEL

De nogal duistere situatie in de begrafenispraktijken in het 6de-eeuwse Latium lijkt zich te continueren in de 5de en 4de eeuw. Hierop is slechts één uitzondering: Satricum. Opgravingen uitgevoerd in de jaren tachtig van de vorige eeuw hebben in de zuidwest hoek van het antieke stadsgebied een 5de-eeuws grafveld met meer dan 200 graven aan het licht gebracht (afb. 1). Van de 210 in kaart gebrachte graven zijn er 167 opgegraven met daarin 189 begravingen. In ten minste 35 gevallen betrof het een begraving van een kind. In 14 van deze gevallen konden de graven worden geïdentificeerd aan de hand van de gebitselementen en de skeletresten, in 19 op grond van de kleine afmetingen van het graf, de aard van de grafgraven of hun

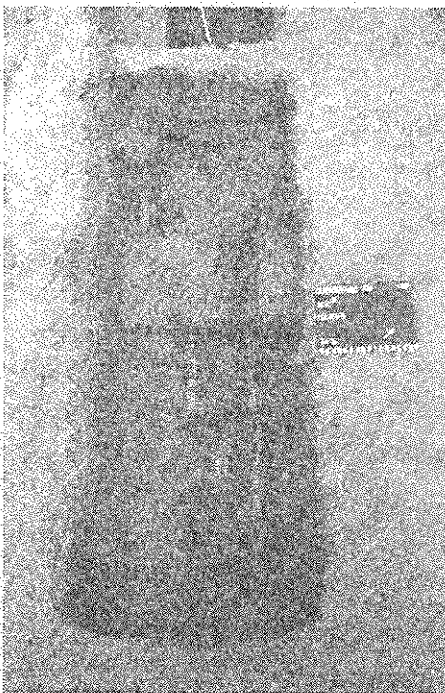

Afb. 2 Een 5de-eeuws kindergraffe aangetroffen buiten de Zuidwest necropool, in de buurt van de Romeinse villa (Sleuf 8)

formaat. Behalve in de Zuidwest necropool werden elders in het stadsgebied en zelfs op de akropolis nog meer graven uit dezelfde periode ontdekt. Hieronder bevonden zich eveneens kindergraven (afb. 2).

Afgezien van het feit dat door de vondst van deze begravingen het totale aantal kindergraven in het voor-Romeinse Latium ineens aanmerkelijk is gestegen, heeft de analyse van deze graven een opmerkelijk beeld opgeleverd van de kinderen uit het 5de eeuwse Satricum. Dit beeld vormt een markante tegenstelling tot dat van de hieraan voorafgaande eeuwen.

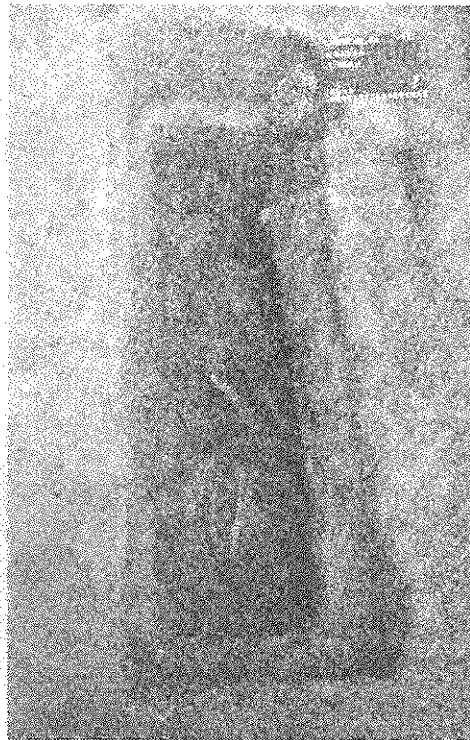
Behalve de aanwezigheid van kindergraven naast die van volwassenen in één en dezelfde begraafplaats, is vooral de aandacht die aan de kinderbegravingen is besteed opvallend. Alle kinderen, ongeacht hun leeftijd, zijn hier op dezelfde wijze begraven als volwassenen. Elk kind lag in een eigen houten kistje waarvan het formaat was aangepast aan zijn lengte. In een vijftiental gevallen waren de kinderen bijgezet in de graven van volwassenen, hetgeen een directe familieband tussen beiden suggereert. Het kistje van het kind

Afb. 3 Graf van een volwassene waarin een kind is bijgezet bovenop de kist (graf CLXVII)

leek direct te zijn neergelegd op het deksel van de kist van de volwassene (afb. 3). Uit de opgraving is niet duidelijk naar voren gekomen of de doden gelijktijdig zijn begraven of dat het kind in een later stadium is bijgezet. In het eerste geval zouden de volwassene en het kind gelijktijdig moeten zijn overleden, hetgeen voor een dergelijk groot aantal onwaarschijnlijk lijkt. Het kon echter in geen enkel geval worden aangetoond dat de oorspronkelijk grafvulling door de bijzetting van het kind was verstoord.

Een ouder-kind relatie tussen de doden ligt voor de hand. Maar gezien het botmateriaal zich niet leende voor DNA onderzoek kan over enige familierelatie tussen beide doden alleen maar worden gespeculeerd. Ook de geslachten konden in de meeste gevallen niet meer worden gedetermineerd.

Afb. 4 Graf van een volwassene dat gedeeltelijk wordt oversneden door het graf van een kind (graf CLXII)

In het geval van twee kindergraven die gedeeltelijk over die van volwassenen waren aangelegd wordt eveneens gedacht aan een familierelatie. Juist door middel

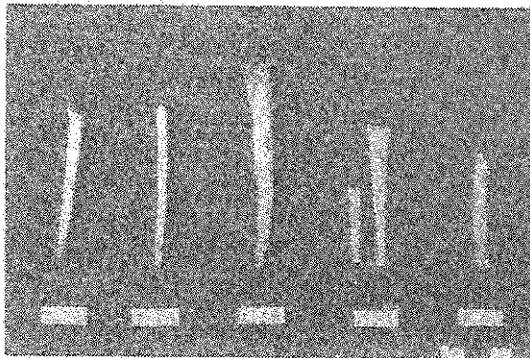
van de oversnijding zou die tot uitdrukking zijn gebracht (afb. 4).

In een geval werden zelfs drie doden boven elkaar in hetzelfde graf aange troffen, waarschijnlijk eveneens behorend tot een familie. In de vulling van dit graf tekenden zich de duidelijke contouren af van twee kisten, boven elkaar gelegen en elk nog met de skeletresten bewaard. De diepst gelegen dode was een kind van 4 jaar. Hierboven lag een persoon van 16 tot 20 jaar, terwijl helemaal bovenin het graf de slecht bewaarde resten lagen van een derde dode, waarschijnlijk een heel jong kind waarvan de leeftijd niet meer kon worden vastgesteld.

GRAFGIFFTEN VOOR DE KINDEREN

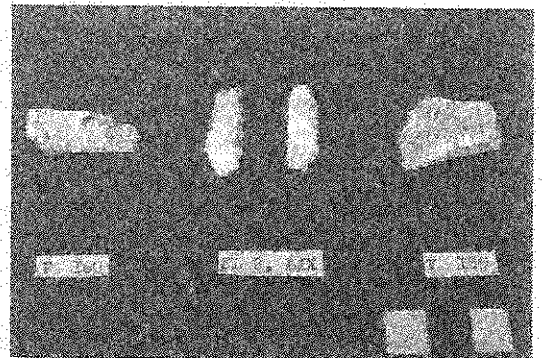
Net als de volwassenen kregen de kinderen aardewerk in het graf mee, eveneens in een wisselende variëteit en aantal per individu. Het aardewerk was buiten de kist geplaatst, meestal ter hoogte van het hoofd. Graven met twee of drie vazen zijn het meest gebruikelijk, maar daarnaast komen ook enkele uitzonderlijk rijke graven voor. De graven met de grootste hoeveelheid aardewerk in het 5de-eeuwse Satricum zijn opmerkelijk genoeg kindergraven: er zijn graven met 10, 18 vazen en maar liefst 24 vazen aangetroffen. De meest gebruikelijke vormen zijn kookpotten en etensborden, in veel gevallen in miniatuurformaat. Daarnaast komen ook vaak kannetjes en drinkbekers voor.

Het is met name de 'rijkdom' van sommige kindergraven die hen onder-

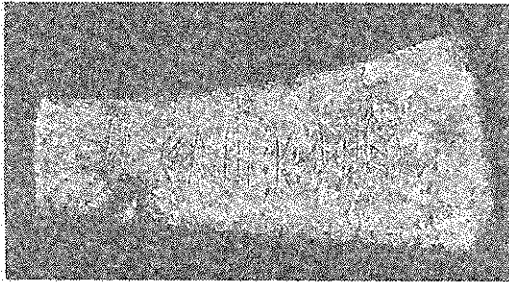
Afb. 5 Loden miniatuur speerpuntjes uit de 5de eeuwse kindergraven

scheidt van die van volwassenen. Dit fenomeen is vooral tegen de achtergrond van de eerder geschetste Latiale gebruiken opmerkelijk. De bijzondere positie van sommige kinderen wordt tevens benadrukt door het feit dat 10 van de 35 kindergraven loden wapens in miniatuurformaat bevatten (afb. 5 en 6). Deze wapens hebben de vorm van speerpuntjes, bijl-kopjes - enkelvoudige en dubbele - en in een geval zelfs een zwaardje. Het gaat hier zeer waarschijnlijk om graven van jongetjes die de wapens in het graf meekregen als mogelijke symbolische vervangers van echte bronzen of ijzeren wapens die gewoonlijk in mannengraven worden gevonden. De wapens zouden dan verwijzen naar de 'krijgersrol' die voor de jongens in hun 'toekomstig leven' zou zijn weggelegd. Behalve deze sexe-gerelateerde betekenis, kan aan de wapens ook nog een extra betekenis worden toegeschreven. Deze betekenis is gekoppeld aan macht en autoriteit. De bijl en vooral de dubbelbijl zijn objecten die een dergelijke associatie oproepen, zowel in religieuze als in politieke zin. In vele culturen is de bijl het autoriteitssymbool bij uitstek. In het geval van de miniatuur bijl-kopjes in de 5de-eeuwse kindergraven zou deze betekenis bevestiging vinden in de vondst van een uitzonderlijk exemplaar met een inscriptie in een niet-Latijnse taal (afb. 7). De inscriptie geeft de naam van de oorspronkelijke eigenaar van de bijl en vermeldt zijn functie als *aedilis* (een belangrijk magistraat), onmiskenbaar een persoon van hoge sociale rang. Het

Afb. 6 Loden miniatuur bijl-kopjes uit de 5de eeuwse kindergraven

kindergraf waarin deze bijkop werd gevonden, lag bovenop dat van een volwassene die op zijn beurt in het grootste graf van het grafveld was begraven (2.70 meter lang). Wellicht bekleedde de volwassene tijdens zijn leven de hoge positie en functioneerde de bijkop als een symbolische 'doorgever' van status van vader op zoon.

Afb. 7 Loden miniatuur bijkopje met Volskische inscriptie

Een zelfde type overdracht, maar dan van de 'rijkdom' en status die mettertijd zijn opgebouwd door de familie, kan wellicht herkend worden in de rijke grafinhoud van sommige kindergraven. Deze kindergraven blijken vaak de jongste graven te zijn van een groep van elkaar overlappende graven. Door middel van de overlappings zou wederom een familie-relatie tot uitdrukking zijn gebracht. Het valt daarbij op dat de eerst begraven dode van deze families niet of nauwelijks graf-giften hebben meegekregen.

WAAROM IN SATRICUM?

Voorzover bekend is Satricum tot nu toe de enige plaats in Latium waar kindergraven een dergelijke prominente positie innemen en kinderen dus als volwaardig en zelfs belangrijk lid van de samenleving worden beschouwd. Een-zelfde fenomeen is daarentegen wel bekend uit grafvelden buiten Latium en dan vooral in de Appenijnen, de bergen die Latium in het binnenland begrenzen en in plaatsen nog verder westelijk gelegen, in het Midden-Adriatisch gebied. De belangrijkste sites zijn Alfedena en Campovalano, waar omvangrijke grafvelden

zijn opgegraven en inmiddels geanalyseerd. Vooral in Campovalano nemen de kinderbegravingen een speciale plaats in het grafveld in. In sommige gevallen zijn de graven hier ook ruimtelijk onderscheiden door een stenen cirkel. Daarnaast hebben enkele kindergraven een extreem rijke grafinhoud met vaak miniatuur aardewerk en af en toe zelfs een miniatuur wapen.

Een en ander zou kunnen duiden op een directe relatie tussen Satricum en het inheemse achterland. Dit idee lijkt door een aantal andere zaken bevestigd te worden zoals de eerder genoemde inscriptie op het loden bijkopje. Het feit dat het hier om een zeer persoonlijk object gaat dat een inscriptie in een niet-Latijnse taal draagt, heeft de opgravers gesterkt in het idee dat de graven in het 5de-eeuwse Satricum toegeschreven kunnen worden aan een bevolkingsgroep die niet inheems is, maar afkomstig moet zijn van buiten Latium. Als meest plausibele kandidaten kunnen de Volsken worden aangedragen, een inheems Italische bevolking die aan het eind van de 6de en het begin van de 5de eeuw v. Chr. komend vanuit het binnenland het zuidelijk deel van Latium in bezit zou hebben genomen. Door de toeschrijving van de 5de-eeuwse graven aan de Volsken zijn verschillende vragen opgelost zoals de vraag waarom kinderen in deze periode in Satricum als enigen in heel Latium een dergelijke volwaardige begraafing kregen.

Marijke Gnade <

ETRUSKISCHE KINDEREN EN HUN SPEELGOED

Er is redelijk wat geschreven over kinderen in de oudheid en in mindere mate ook wel over spel en speelgoed. Daarbij is het gebruikelijk 'de oudheid' als een eenheid te beschouwen en worden Egyptische, Griekse en Romeinse bronnen door elkaar gebruikt. Zo wordt ter illustratie van het algemene gebruik in de oudheid om pasgeboren kinderen in doeken te wikkelen vrijwel altijd hetzelfde voorbeeld gebruikt: een foto van een Etruskische *ex-voto* (votiefgeschenk) in de vorm van een wikkelkind.

Het mixen van informatie uit de periode 3000 v.Chr. tot 600 na Chr. om daaruit een beeld van het dagelijks leven te destilleren, is natuurlijk vreemd. De oudheid bestaat immers niet uit slechts één cultuur.

BEELDJES VAN KINDEREN

Zoals in alle preïndustriële samenlevingen was ook in de Villanova- en Etruskische cultuur ongeveer eenderde deel van de bevolking onvolwassen. De aanwezigheid van een grote hoeveelheid kinderen in de Etruskische samenleving is derhalve een gegeven. In de archeologie moeten dus wel aanwijzingen te vinden zijn van hoe volwassenen met hun kinderen omgingen. En inderdaad, er is een aantal afbeeldingen van kinderen bewaard, evenals grafkisten voor kinderen, specifieke kinderaccessoires en een enkel stuk speelgoed.

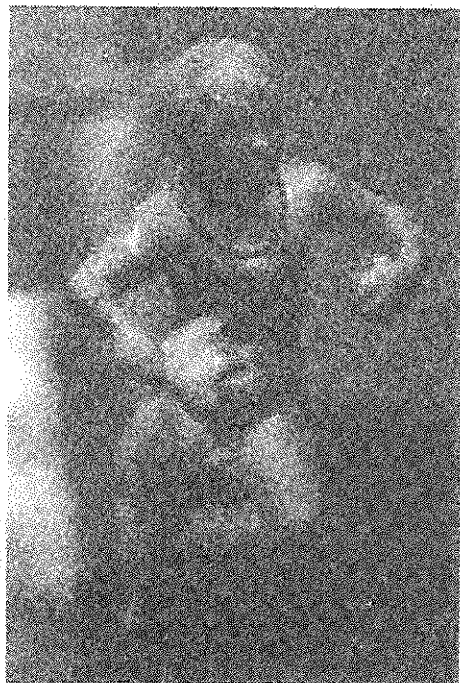
De genoemde wikkelkinderen geven een indicatie van hoe Etruskische ouders heel jonge kinderen behandelden. In de eerste maanden van hun leven werden zuigelingen stevig in banden gewikkeld, waarbij soms de voeten vrij werden gelaten. Het kind draagt een *bullā* om de hals, een rond amulet bestaande uit twee delen, zodat er iets in kon worden bewaard. Deze amulet is bedoeld om het kind te beschermen. Het wordt kort na de geboorte geschonken en afgelegd bij het bereiken van de volwassenheid. Daarmee

is de *bullā* ook symbool van de kindertijd. De Romeinen zouden dit gebruik overnemen van de Etrusken; ook in de Romeinse cultuur dragen vrijgeborene kinderen een *bullā* tot ze volwassen zijn. Sommige votiefbeeldjes van wikkelkinderen dragen naast een *bullā* nog een aantal andere amuletten aan een ketting om de nek. Etruskische ouders geloofden dat al die amuletten bescherming boden aan het kind. Het kind was in hun ogen extra ontvankelijk voor boze invloeden – en terecht. In de Etruskische samenleving was de kindersterfte erg hoog. Vandaar ook dat relatief veel *ex-voto*'s van kinderen zijn gemaakt.

De votiefbeeldjes van jonge kinderen boven de zuigelingenleeftijd tonen vaak zittende of staande jongens, meestal in een toga, die een *bullā* dragen. Vaak zijn ze als wijgeschenk bedoeld om voorspoed of bescherming voor het kind af te smeken. Daarom wordt in de iconografie en met de attributen extra benadrukt dat het beeldje een kind voorstelt. Sommige van de oudere jongens en meisjes die zijn afgebeeld, dragen zelf wijgeschenken in de hand. Daarbij gaat het vaak om speelgoed, bijvoorbeeld een bal of een tol. Deze beeldjes mogen in verband worden gebracht met het gebruik om het speelgoed en de *bullā*, beide typerend voor de kindertijd, te offeren aan de goden als afscheid van de kindertijd. Dat offer is onderdeel van een overgangsritueel dat de entree in de volwassen wereld vorm gaf. Ook dit gebruik zien we zowel bij de Etrusken als bij de Romeinen terug.

Votiefbeeldjes zijn meestal van terracotta en hol. Een van de mooiste is echter een bronzen beeldje van een op de grond zittend kind. Het kind heeft een bal in de linkerhand en een duif in de rechter en bevindt zich in het Etruskische museum van het Vaticaan. Het beeldje is in 1587 aangetroffen in Sanguinetto. De jongen draagt overduidelijk een *bullā* en zijn

rechterbeen is voorzien van een wijnschrift in het Etruskisch. De vertaling daarvan luidt: als geschenk aan de god Tec Sans (afb. 1).

ETRUSKISCH SPEELGOED

Ook echt Etruskisch speelgoed is bewaard gebleven. In de Villa Guilia in Rome wordt een groot fragment van een Etruskisch paard op wielen bewaard. Het is een zwart paard van het Etruskische *bucchero*-aardewerk, waarvan het achterlijf verloren is gegaan. In de voorpoten zitten gaten voor de bevestiging van assen met wielen. In de snuit van het beest zit een gat, waar ooit een touwtje doorheen was gebonden om het paardje mee voort te trekken (afb. 2). De oren van het paard zijn met

oorringen versierd, wat overigens bij meer Italische dieren van aardewerk voorkomt.

Het dier is gevonden in een graf van de necropool van Mandrione di Cavalupo (Vulci). Het paard op wielen dateert uit de 9de-8ste eeuw v. Chr. en is daarmee een van de oudste bewaarde voorbeelden van speelgoed. De maten, het materiaal, de uitvoering en met name de constructie om het beest rollend te kunnen voorttrekken, wijzen op die functie. Dieren op wielen zijn bovendien een constante in de geschiedenis van speelgoed. Ze zijn bekend uit het faraonische Egypte en de Indus-vallei, van de Griekse en Romeinse cultuur en zelfs van pre-Columbiaanse beschavingen.

In het Museo Civico van Viterbo zijn twee losse benen van beschilderde terracotta opgesteld, met een lengte van ca. 7 cm. Het gat in de bovenkant en de inkeping bij de teen verraadt dat het om een linker- en een rechterbeen van een pop met beweegbare benen moet gaan. De benen stammen uit één van de Etruskische graven in Viterbo zelf. Uiterlijk en constructie (via een as door het gat beweegbaar gemaakt) wijken af van de bekende *ex-voto's* in de vorm van lichaamsdelen, en vertonen overeenkomsten met de benen van ledenpoppen die uit bijvoorbeeld de Griekse en Romeinse oudheid met honderden exemplaren bewaard zijn gebleven. De fragmenten van deze Etruskische pop zijn, voor zover bekend, de enige uit deze periode.

Zonder kennis van speelgoed elders gevonden, zou het onmogelijk zijn de twee voorbeelden van Etruskisch speelgoed te duiden. In geen van beide gevallen is dan ook in de vitrine iets te lezen over de (mogelijke) functie van de objecten. Op deze manier blijven ze onopgemerkt, tezamen met mogelijk elders teruggevonden fragmenten van speelgoed. Ander, herkenbaarder spel materiaal zoals dobbelstenen, bikkels en speelschijfjes zijn in Etruskische musea meestal wel vertegenwoordigd. Daardoor lijkt spel aan volwassenen voorbehouden. Ook in de

toegankelijke necropolen van Cerveteri en Tarquinia wordt het niet vermeld als het om een kindergraf gaat, of om vondsten daaruit.

In de studie van de Etruskische cultuur ligt van oudsher sterk de nadruk op de funeraire schilderkunst en op het raadselachtige schrift en niet op de inhoud van graven. Ook de vele *ex-voto's* worden meestal in cultische context behandeld. Op die manier blijven de Etruskische kinderen grotendeels buiten beeld en ontbreekt de stimulans om die tot onderwerp van

onderzoek te maken. Inderdaad ken ik geen studie gewijd aan Etruskische kinderen, noch een overzicht van de vele afbeeldingen van kinderen en van vrouwen met kinderen. Het blijft dus bij toevalsvondsten en bij een zeer globale indruk. Dat is jammer, want in een samenleving waarin de vrouw waarschijnlijk een relatief gelijkwaardige positie had aan de man – een bekend aspect van de Etruskische cultuur – zou ook de omgang met kinderen wel eens anders geweest kunnen zijn dan bij de Egypenaren, Grieken en Romeinen.

Annemarieke Willemsen <

SATRICUM-ARTIKELEN

Satricum boekenlegger

Vergulden boekenlegger met Satyr-embleem
€ 5

Ansichtkaarten

Setje van 6 ansichtkaarten met fraaie lijntekeningen van vondsten uit Satricum
€ 1,50

Replica-antefix

Replica van een antefix uit Satricum
€ 2

Placemat

Eten en drinken in Satricum
€ 4

Satricumwijn

Een heerlijke lokale witte wijn, Satrico, vino bianco del Lazio, Casale del Giglio
€ 5

Satricum T-shirt

Katoenen T-shirt met het Satyr-embleem van de Vereniging Vrienden van Satricum
maten Large en Extra Large
€ 9

Kookboekje nieuwe editie

€ 12

INLICHTINGEN BIJ HET SECRETARIAAT VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICVM: 020 664 64 54

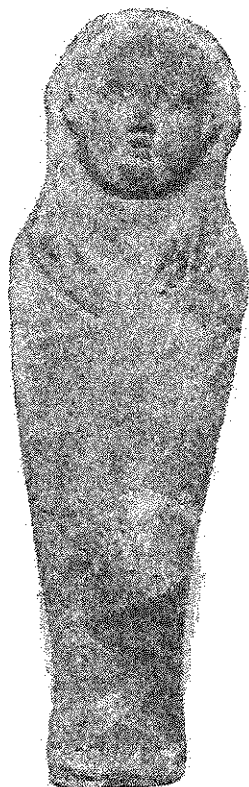
SELECTIENUMMERS UIT SATRICUM

SL-nummer 11

Een selectienummer, ook wel een SL-nummer genoemd, wordt op het opgravingsveld toegekend aan vondsten die door hun aard of ligging van zeer grote waarde zijn en belangrijke informatie verschaffen. Een SL-nummer krijgt daarom tijdens het onderzoek extra aandacht. In deze rubriek staat telkens een belangrijke, aardige, of heel mooie vondst uit Satricum centraal die ooit een SL-nummer kreeg toegekend.

Votiefbeeldjes van wikkeldkinderen komen voor in votiefdepots in zuid-Etrurië en Latium van de 4de tot de 1ste eeuw v. Chr. Waarschijnlijk werden ze aangeboden in het heiligdom om bescherming af te roepen over een pasgeboren kind of als dank voor een voorspoedige bevalling.

Het hoofd van een terracotta wikkeldkind is doorgaans gemaakt met behulp van een mal en daarna aan een lichaam bevestigd. Drie voorbeelden van wikkeldkinderen met hoofdje die gevonden zijn in Satricum stellen duidelijk kleine kinderen of baby's voor. Zij hebben een rond hoofd, bolle wangetjes en kleine oogjes. Om hun hoofdje is een doek geslagen en kleine strengen haar vallen langs het gezicht.

Wanneer het 'ingepakte' lichaam glad is en niet versierd, is het meestal gemaakt op een draaischrijf, net als een vaas. Voeten en hoofd werden later bevestigd. In andere gevallen is het lichaam met behulp van een mal gemaakt. Deze lichaampjes zijn vaak versierd met een strik of omgewonden doeken.

Bij één Satricaans wikkeldkind steken kleine voetjes onder een lang kledingstuk uit. Teentjes en nagels zijn in detail uitgewerkt. Bij de andere voorbeelden van wikkeldkinderen met voetjes zijn de tenen slechts schematisch weergegeven, door middel van verticale streepjes in de klei. De lichamen met uitstekende tenen zijn alle voorzien van een basis zodat de beeldjes rechtop gezet kunnen worden.

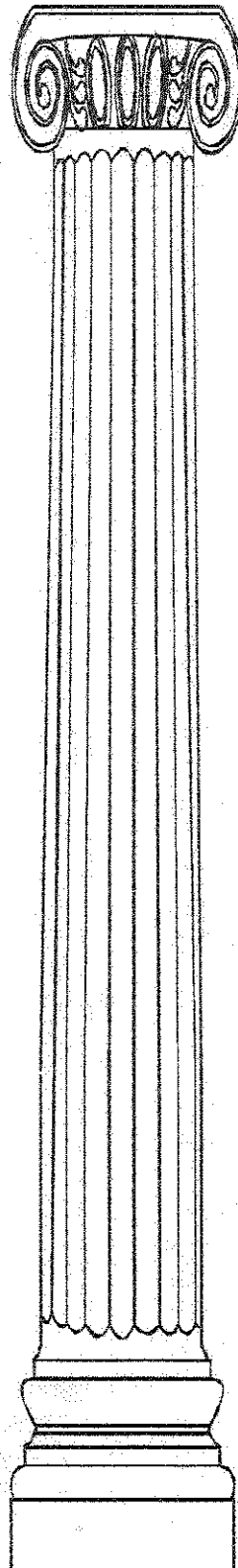
(zie ook 'Nieuw Licht op een oude stad', tentoonstellingscatalogus, 1986, pp 162-164)

Anita Jansen <

COLUMN

Kinderen

De redactie wil een stukje over kinderen in de Oudheid. En natuurlijk wel in verband met Satricum. Het eerste beeld dat zich aan me opdringt is de serie terracotta wikkelkinderen zoals die in heiligdommen uit de tijd van de Romeinse republiek voorkomen, ook in Satricum. De catalogus van de Satricum-tentoonstelling van 1985 vertoont er twee en legt vervolgens geduldig uit waar dat malle inwikkelen of bakeren toe diende: tegen het kromgroeien van de ledematen, of om te voorkomen dat het kind zichzelf zou bezeren of verwonden. Heel juist, want er wordt bij verteld dat je dat in antieke schrijvers kunt lezen. Maar tegenwoordig weten jonge ouders wel beter: het bakeren is weer helemaal terug van weggeweest, en wordt toegepast om baby's rustig te krijgen en ze lekker te laten slapen. De kleine Moos en Just, mijn aangeleunde kleinkinderen in de babyleeftijd, hebben er veel plezier van. Dat zouden ze in 1985 niet hebben kunnen bedenken. Behalve terracotta wikkelkinderen zijn er ook expliciete verwijzingen naar waar de kindertjes vandaan komen: dezelfde catalogus vertoont ook een terracotta baarmoeder, een borst en een mannelijk geslachtsorgaan. Gebleken vruchtbaarheid of herkrijgen van de potentie, zo legt de catalogus uit, maar geslachtsziekten zijn natuurlijk ook niet uit te sluiten. Nee, natuurlijk niet, want elke aanbieder van een wijgeschenk

heeft er zo zijn eigen gebed bij. Dit soort sexueel expliciete wijgeschenken is tegenwoordig not done, maar de baby'tjes zijn nog steeds te vinden in vele kerken in Griekenland, afgebeeld op metalen plaatjes, de tamata, die bij sommige ikonen in trosjes zijn opgehangen. En de spectaculairste wijgeschenken zijn de honingkleurige kaarsen in de vorm en ter grootte van een echte baby. Een anekdote tot slot. Professor Henk Versnel, de Leidse oud-historicus die zich vooral met antieke godsdienst bezighoudt, kwam ooit op een avond een lezing houden voor de hogere klassen van het gymnasium op mijn school. Hij haalde zo'n kinderkaars uit de achterbak van zijn auto. 'Die heb je vast gejat', zei ik. Later op de avond pakte hij me terug. Sprekend over de kaars vertelde hij het publiek: 'eerder op de avond zei de heer Steures me 'die heb je vast gejat'.

Dé Steures <

FEESTELIJKE SATRICUMDAG 2002

Alwéér een jubileum te vieren: nu niet '100 jaar opgraven in Satricum', maar '25 jaar Nederlands onderzoek' in Satricum! Kunt u zich het voorstellen: vanaf '77 strijkt minstens één keer per jaar een groepje Nederlanders neer in Le Ferriere, om te graven, te determineren, te schrijven, om scherven te wassen en daarover ging de SATRICUMDAG 2002, en daarvan heeft de feestelijke jubileumuitgave van de Nieuwsbrief bol gestaan.

Tijdens de boeiende lezingen van Marijke Gnade, Kees Peterse, Riemer Knoop en Barbara Heldring dwalen mijn gedachten desondanks af naar mijn eerste herinneringen aan Satricum: weliswaar niet de campagne van 1977, maar toch ook al weer lang geleden: de zomer van 1985.

Gesteund door de beelden die de sprekers oproepen zie ik mezelf nog aan komen zetten, daar in Le Ferriere: per bus, ergens op een bruggetje uitstappen, op zoek naar een boerderij waar een tentje bleek klaar te staan om mijn lakschoentjes in op te bergen en dat het centrum van de bedrijvigheid bleek te zijn. Waar ik werd onthaald door een groep OERoud-gedienden en een nog veel grotere groep studenten zoals ik: ongeveer voor het eerst in Italië, nog nooit een pikhouweel vastgehouden, en geen idee wat nou een necropool eigenlijk was.

Na een jaar ging het al beter: ik wist waar ik moest uitstappen, ik wist wat ik kon verwachten, ik wist dat ik opgraven ook wel leuk begon te vinden.

Luisterend naar de lezing van Marijke Gnade over 25 jaar onderzoek, bedenk ik mij dat al die zogenaamd vertrouwde hoeken van Satricum ons nog lang niet alles prijs hebben gegeven, ondanks dat er toch zo ontzettend veel werk is verzet. Ik kan dat allemaal niet recapituleren, Marijke wel. Marijke somt op waar en wat er allemaal gegraven is, wie welk onderzoek ter hand heeft genomen, legt wat dwarsverbanden en eindigt met de uitsmijter van de laatste zomer: de

overkapping van de tempels van Mater Matuta. Dat is spectaculair: de tempels zijn vorig jaar door de Italianen weer ganselijk schoongeborsteld en van onkruid ontdaan, voorzien van een houten kap (waar wij natuurlijk allemaal even opgeklommen zijn om te zien hoe de 'levensgrote beelden van Patricia Lulof' moeten hebben geogd). Kees Peterse haakt daar op in door verslag te doen van het kwart-eeuw-onderzoek naar de constructies van de tempels. Ik bedenk mij dat het voor mij voor het eerst is dat ik de tempels heb gezien, afgelopen zomer. Na de eerste opgravingen eind jaren '70, zijn ze overwoekerd door onkruid steeds aan het oog onttrokken geweest. Het verhaal van Peterse is het juiste op het juiste ogenblik.

Na een feestelijke lunch met champagne, een levendig strijkje en vele oude bekenden keren we onze rug naar het verleden en blikken we in de toekomst: Riemer Knoop brengt Satricum op een hoger, en vooral ambitieus plan: Satricum als toeristische trekpleister in combinatie met andere potentieel te ontsluiten *sites & events* in de regio. Wat nu als ik daar morgen – en dat is al gauw – 25 toeristen langs de tempels van Satricum zie schuifelen? Dan is Satricum niet meer alleen van ons. Maar dan realiseer ik me dat de resultaten van 25 jaar onderzoek niet alleen in woord en geschrift toegankelijk moeten zijn; wat is nu leuker dan ook de tastbare resultaten te laten zien?

Terug naar af als Barbara Heldring en Marijke Gnade samen het woord nemen: 25 herinneringen worden opgehaald, sommige zijn van voor mijn tijd, vele niet. Voor velen koekje van eigen deeg, voor heel veel anderen een kijkje in andermans keuken.

En dat is het aardige van zo'n Satricumdag: Satricum blijkt voor iedereen te zijn.

Marlies Kleiterp <

NIEUWS VAN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATIUM

Enige tijd geleden vertrok een vrachtwagen naar Le Ferriere met 2000 exemplaren van "SATRICUM, una città del Lazio" aan boord. Dit boekje is een geheel bijgewerkte en aangevulde herdruk van het oudere boekje. Van de 2000 zijn er 1000 al verkocht aan de firma Santarelli. De rest is bestemd voor de bezoekers van de open dagen op de opgraving, en voor de toekomst.

Die ziet er interessant uit: het veteranen-duo Stibbe-Heldring heeft in de maand mei een kort bezoek gebracht aan Le Ferriere, vergezeld van de jonge Stibbes, om met eigen ogen te zien hoe de tempel onder dak is, hoe er een pad, een houten brug, een museumruimte en een bezoekerscentrum zijn verschenen op plaatsen waar eerder alleen struikgewas of ruïnes te zien waren.

Als de plannen verder uitgevoerd worden, wat zeker de bedoeling is, zullen wij meer mensen bereiken met onze boekjes. De restanten van onze voorraad Italiaanse publicaties staan klaar om naar Italië getransporteerd te worden.

Problematischer is de toekomst van het Studiecentrum in Campoverde. Hoewel de huur redelijk is, drukt die toch te zwaar op de kas van de Stichting. Wij vragen iedereen die dit leest na te denken of hij niet een aardige oom heeft met een goedlopend bedrijf, die het leuk zou vinden een onderneming als Satricum te steunen. Het gaat om € 3000 per jaar, ertegenover kunnen onze dankbaarheid, vermelding in al onze publicaties en presentexemplaren van onze boekjes gesteld worden. Meerdere sponsors voor een kleiner bedrag mogen natuurlijk ook geworven worden.

De Stichting is behalve huurder van het Studiecentrum ook nominaal de

eigenaar van de *dispensa*, dit andere onmisbare onderdeel van de huisvesting in en om Satricum, terwijl zij ook de doelstelling van de populaire publicaties niet wil laten vallen.

Barbara Heldring, directeur ←

OVER DE AUTEURS

Marijke Gnade is projectleidster van de opgravingen van de Universiteit van Amsterdam in Satricum en wetenschappelijk medewerkster bij de vakgroep Mediterrane Archeologie (UvA).

Anita Jansen is sinds jaren verbonden aan het Satricumproject en bereidt een publicatie voor over votiefhoofden uit het Hellenistische votiefdepot.

Dé Steures is leraar klassieke talen in Lisse. Hij is sinds 1980 als medewerker en auteur verbonden aan het Satricumproject.

Barbara Heldring is directeur van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.

Annemarieke Willemsen is als conservator van de Nederlandse collectie uit de Middeleeuwen verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden en promoveerde enige jaren geleden op een onderzoek naar kinderspeelgoed uit de Middeleeuwen.

MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR

De Satricumdag 2003 wordt gehouden op zaterdag 25 januari. Reserveer deze datum alvast in uw agenda!

De Vereniging heeft onlangs een gulle gift mogen ontvangen van de ouders van het Stedelijk Gymnasium Leiden, namelijk € 232,50, uit het overschot van de Romereis 2001, waarbij ook een bezoek werd gebracht aan de opgraving. Hartelijk dank hiervoor!